

BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor

A történelemábrázolás művészete

Koltay Gábor: *Itt élned, halnod kell* (1985, 2016)

Jelentős közönség- és sajtóérdeklődés mellett került sor az *Itt élned, halnod kell* (zenés történelmi utazás a honfoglalástól a rendszer-változásig) című történelmi rockmusical bemutatására, 2016. június 16, 17. és 18-án, Budapesten, a Hősök terén. A darab zeneszerzője Koltay Gergely és Szűts István, a koreográfus Zsuráfszky Zoltán, az előadás szövegének összeállítója és rendezője Koltay Gábor volt. Az Esztrád Színház szervezésében létrejött, a kormány 1956-os Emlékbizottsága által kiemelten támogatott, közel húszezer nézőt vonzó produkció már előzetesen megosztotta a közvéleményt. A bemutató utáni sajtóvisszhang jórészt negatív kritikát fogalmazott meg, amelyben keveredtek az előadás tartalmáról, mondanivalójáról, művészi megoldásairól és látványvilágáról, az alkotók és a szereplők egyéni teljesítményéről, valamint a helyszín és a nézőtér alkalmasságáról szóló elemek. A bírálatokban mindezek összemosódtak a rendező vélt és valós szándékaival, a kultúrpolitika prioritásaival, s főleg az 1985. április 4. alkalmából ugyanitt színpadra állított *Itt élned, halnod kell* (a hazáért és a haladásért a honfoglalástól a felszabadulásig) című zenés történelmi játékkal. A harmincegy évvel ezelőtti művet szintén Koltay Gábor rendezte, az irodalomtörténeti tanácsadó Nemeskürty István, a zeneszerző Victor Máté, a koreográfus Novák Ferenc volt. Az akkori produkció megvalósítását a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) és a Magyar Filmgyártó

Vállalat támogatta, az előadásról készült film létrejöttéhez a MOKÉP és a Magyar Televízió is hozzájárult.

Az alábbiakban nem pusztán a 2016-os *Itt élned, halnod kell* című előadásról, hanem az egész, fent említett jelenségről szólni kívánok. Előrebocsátom, hogy mindkét produkciót pozitívan ítélem meg. Az 1985-ös sok tekintetben korát megelőző volt, és számomra a mostani előadás művészi értékei is egyértelműek. Mondanivalómat hangsúlyozottan személyes véleményként megfogalmazva azonban nem színikritikára vállalkozom, hanem az előadások mindenkori üzenetét kísérelem meg interpretálni. Elemzésemben áttekintem a kortárs kritikai álláspontokat, elemzem a művek tartalmát és szerkezetét, de mindenekelőtt értelmezési kereteket kerestem, mert a 2016-os mű önmagában történő elemzése éppen a lényegét takarja el. E produkciót ugyanis legalább két értelmezési tartományban el kell helyezni: egyrészt a Nemeskürty István-féle történelemfelfogás rendszerében, másrészt Koltay Gábor teljes rendezői életművében. Végül, de nem utolsó sorban, az elemzés része az 1985-ös előadással való részletes összevetés.¹

A produkciók értelmezési keretei

A Nemeskürty-jelenség

Koltay Gábor számára Nemeskürty István történészi, irodalomtörténész, filmproduceri munkássága etalon. Őt tekinti szakmai

példaképének és mentorának, nemcsak a Budapest Filmstúdióban forgatott filmjei, hanem történelemszemlélete és kultúra-felfogása miatt is.² Ennek lényege a történelem tényeken alapuló, az okokat magyarázó, de az adatok mellett a korabeli lehetséges alternatívákat is feltáró és az elmulasztott lehetőségeken eltöprengő interpretálása, mindezt olvasmányosan, „a szó művészi erejével előadva”.³ Nemeskürty tagadta a „mi lett volna, ha” kérdés tudománytalanságát, sőt, célul tűzte ki, hogy „az olvasó saját személyes múltjának tekintse történelmünket, érezze feljogosítva magát, hogy a hitelesen előadott eseményekről kialakíthassa a maga egyéni nézetét.”⁴ Hitvallását részletesen kifejtette az 1975-ben új kiadásban megjelent Mohács-trilógiájának előszavában, amelynek lényege, hogy *történelemről* írni más jelent, mint *történelmet* írni.⁵

Nemeskürty saját felfogását mások mellett Macaulay, Szalay, Szekfű műveire alapozta, kiemelve Eötvös József gondolatmenetét, aki szerint az író dolga „népszerűsíteni a történetet”, amelynek határait „a történeti igazság jelöli ki”.⁶

Nemeskürty történeti esszéi a hatvanas évektől felbolygatták a szakmai és a laikus közéletet.⁷ Nem tagadta egyes megközelítéseinek kísérleti jellegét, de hangsúlyozottan az igazságot kereste. A jelenség tükrözte a hazai történettudomány átértékelési válságát (is).⁸ Tegyük hozzá: Nemeskürty a történelem „hazafias” népszerűsítését filmek révén is vállalta, jó példák erre az általa vezetett Budapest Filmstúdióban készült – sok kritikus által bírált – Várkonyi Zoltán-féle Jókai- és Gárdonyi-adaptációk.⁹

A Koltay-életmű

Aligha vitatható, hogy Koltay Gábor rendezői életműve a magyar színháztörténet önálló fejezete. Nem csupán azért, mert addig nem létező műfajban mutatta meg értékre-mentő képességét, és nem is csak azért, mert rátalált az emberek nosztalgia iránti vágyára, közösségteremtő igényére és rejtett nemzeti

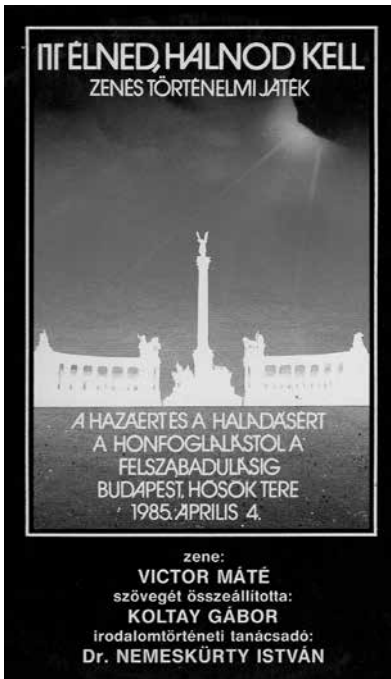
érzéseire, hanem azért is, mert mindezt teljességre törekvően elégitette ki.

Koltay szintetizáló készségének első jelét nem az első filmjében, hanem ezt megelőző első könyvében vélem tetten érni. A *Szörényi – Bródy* c. mű¹⁰ a szerző műfaji meghatározása szerint „dokumentumgyűjtemény”,¹¹ én azonban inkább riportnak nevezném, amely újságcikk-, levél- és interjúrészletekből, fényképekből, dokumentumokból áll, a végén teljes körű diszkográfiával (bel- és külföldi kis- és nagylemezek). A 25 fejezetcím egy-egy Illés/Fonográf-sláger szövegrészlete.

A teljességre törekvés elve az első játékfilmjétől nyilvánvaló. *A koncert* valóban Illés-koncert volt, 1981. március 26-án, a Nemzeti Sportcsarnokban, euforikus örömet kiváltva az egykori rajongókból. Az elhangzott számokból dupla nagylemez készült, a filmet a Budapest Filmstúdió produkciójaként 1981 októberében bemutatták, végül a film létrejöttének egész folyamatáról és visszhangjáról könyv jelent meg.¹²

Hasonlóan alakult 1983-ban az *István, a király* rockopera sorsa, azzal a különbséggel, hogy a darab már indulásakor túlnőtt önmagán. A nyolcvanas évek világpolitikai enyhülésének kezdetén, a hazai párt- és állami vezetői réteg gerontokratikus uralmának vége felé járva (ami akkor persze nem látszott), a történelem hivatalosan rég megválaszolt kérdéseit tette föl újra, Szörényi zenéjére, Bródy szövegére, hivatásos rockénekesek színészként, illetve színészek énekesként való felléptetésével.

Nemeskürty – aki szerint az *István, a király* is hozzájárult a rendszerváltozás folyamatának megindításához¹³ – nem csupán (ismét) a filmstúdiót biztosította mindehhez, hanem éppen a múltértelmezés újragondolásával, a „lehetett volna másként?” megkérdésével, a keresztny alapú nemzeti örökség vitathatatlan értéknek tételezésével adott új gondolati irányt az erre fogékony nézőknek. „Népszerűsíteni a történetet” – ahogy már idéztem Eötvöst. S tegyük hozzá: reform-

kori értelemben vett nemzeti szellemben. Ezen eszmei háttér megértése lényegesen fontosabb, mint pl. azon töprengeni, hogy az előadás végén, a Királydombon félkörben megjelenő nemzeti színű zászló nacionalista szimbólum volt-e vagy sem.

Formailag az *István, a király* is bejárta a rendelt utat (előadások, szövegkönyv, nagylemez, film, könyv),¹⁴ majd önállósult, szabadteri színpadok és kőszínházak műsorára került, bejárta Európát, s újraéledt a harmincadik évfordulón.

Nem szükséges Koltay teljes életművét citálni, hiszen csak az 1985-ös és 2016-os *Itt élned, halnod kell* műfaji és szemléleti előzményeit vizsgálom. De még egy előzményt meg kell említenem: az általa rendezett 1985. március 15-ei budapesti állami ünnepséget, amelyet – radikálisan új dramaturgiai és szcenikai megoldásokkal – a Nemzeti Múzeum lépcsőjén mutattak be (koreográfus: Szigeti Károly), s a Magyar Televízió – első alkalommal – egyenes adásban közvetítette.¹⁵

Koltay később is vallotta, hogy „pályáját markánsan meghatározza a történelmi kérdések iránti érdeklődése, elsősorban a magyarság múltjának és jelenének sorsfordító eseményei”.¹⁶

A produkciók megvalósulása

Az 1985-ös *Itt élned, halnod kell* a korábbi Koltay-művekhez hasonlóan komplex produkcióként valósult meg. Az előadásokat hatvanezer néző tekintette meg. Kiadták a szövegkönyvét nyomtatásban, a zenei anyagot dupla nagylemezen, a következő évben pedig mozikba került az előadások videotechnikával rögzített változata.¹⁷

A 2016-os produkciót mintegy húszezren látták. A műről – egyelőre – a szövegkönyv jelent meg, az 1985-ös hasonló kiadványhoz képest tipográfiaiailag összehasonlíthatatlanul igényesebb kivitelben.¹⁸ Az előadások videofelvételeiből film készül televíziós sugárzásra, lesz cd, dvd és képeskönyv is.¹⁹

Az 1985-ös lemezborító, a szövegkönyv és a film is Nemeskürty István ajánlásával kezdődik. Szellemissége jól szemlélteti az alkotói szándékot, szóhasználata pedig a korabeli politikai viszonyokat, így indokolt teljes terjedelmében közölni:

„Galeotto Marzio olasz humanista írja Mátyás király nemzeti-állami jellegűnek is nevezhető ünnepeiről, hogy „zenészek és lantosok is vannak ott, akik a vitézek tetteit hazai nyelven lantkísérettel éneklék el a lakománál. Mindig valamilyen nagy hőstettet énekelnek meg és SOHA NEM HIÁNYZIK A HOZZÁVALÓ esemény.” Istvánffy Miklós tudósít arról, hogy nagy ünnepeken hadijátékszerű előadásokat rendeztek, tömegek felvonulásával; Rudolf király koronázásakor pedig, 1572 szeptemberében, maga Balassi Bálint szórakoztatta az egybegyűlteket: „Az asztalok eltávolítása után a hadi ifjúság és az előkelő férfiak felserdült gyermekei a ház tornácában táncot jártak; közülük Balassi Bálint, János fia nyerte el a pálmát... A császár és király s a többi hercegek egy magas emelvényről gyönyörködve nézték őt, mint Pánt és a Satyrosokat utánozva, lábszárait földig guggolva hol összekapta, hol szétvetette, hol pedig felszökellve ugrándozott.” 1919. május elsején is, amikor a Tanácsköztársaság a munkások ünnepét ülte, azért sikerült olyan példátlanul pazar látványosságnak a felvonulás, melynek élőképszerű jeleneteit legjelesebb művészeink tervezték meg, mert a magyar történelmi hagyomány századok óta ismerte a közösségi ünneplésnek ezt a szemképrázta formáját. Ősi hagyományt újít tehát föl az 1985. április negyedikü ünnepély. Kép, zene, mozgás együtt sugallja azt az érzelmi többletet, ami szónoklatokon és más ünnepélyes megnyilatkozásokon túl egy egész ország lakosságát képes egybeforrasztani. Már az ISTVÁN, A KIRÁLY városligeti, majd szegedi előadása megmutatta, mennyire elevenen él a hagyomány a mai ifjúságban: a rejtve létező lelkesedést szempillantás alatt előhívta és kiváltotta a zene, tánc, mozgás, kép összhatása, mely a haza, a

PATRIA fogalmának oly fokú átélését tette lehetővé, amilyent szavakba foglalt fennkölt gondolatok ritkán idézhetnek elő. Ez az ünnepély is, melynek helyszínét a honfoglaló ősök szoborkoszorújának megtervezésével mintha e célra hozták volna létre elődeink, ilyen érzelmi feltöltődés szándékával és reményében idézi fel történelmi múltunk máig szólóan tanulságos pillanatait.²⁰

Nemeskürty bevezetőjét Koltay Gábor többek között e szavakkal egészítette ki:

„A zenés történelmi játék a magyar történelem ezer évét tekinti át. Arra törekedünk, hogy a mindenkori haladó magyar történelmi törekvéseknek emléket állítsunk, a forradalmi, a reform- és szabadságküzdelmeket folyamatukban, egymásra épülő összefüggéseiben érzékeltessük, bemutassuk legjobbaink áldozatos vállalását a békéért, az igazságos társadalomért, küzdelmét a háború és a kizsákmányolás, a társadalmi és a nemzeti elnyomás, a fasizmus és az elvakult nacionalizmus ellen. A felszabadult Magyarország képes volt szembenézni az évszázados elmaradottsággal és fordítani a nép sorsán, megnyitni történelmünk új korszakát, lerakni az új magyar államiság alapjait. Újra nagy tömegekhez szeretnénk szólni, átélhető, látványos, érzelmekre is ható módon, az István, a király gondolati és megvalósításbeli eredményeit továbbfejlesztve. (...) Meggyőződésem, hogy legpontosabban a költők képesek kifejezni az adott történelmi kort, a pillanathoz kötődő életérzést. (...) A versek, versrészletek túlnyomó többsége megzenésítve, egységes zenei anyagba ágyazva hangzik el. (...) A Hősök terén nagyon sok olyan szobor, dombormű, rekvizitum található, amely a magyar történelem nagy időszakaira utal. Úgy gondolom, hogy a tér méltó helyszíne, kerete, egységbe foglalója lehet játékunknak. Ennél nemesebb, nagyobb szabású díszletet el sem képzelhetnénk. Természetesen ennek a „műfajnak” is megvannak a maga eszközei: lehetőségei és korlátai. Nehezen tudnánk például tükrözni Bessenyei vagy Lukács György filozofikus gondolatait, történelmi

szerepüket. Ugyanakkor szépen illeszkednek a játékba a magyar nép mondavilágának, mesében kifejezett vágyainak olyan remekei, mint a csodaszarvas legenda (...). Reménykedünk, hogy olyan produkciót tudunk létrehozni, amelynek szellemisége, formája példamutató lehet a jövőre nézve. (...)”²¹

A 2016-os előadás szöveggönyve szintén tartalmaz rendezői bevezetőt. Ebben mottóként 1985-ös Nemeskürty-idézet áll: „Az Itt élned, halnod kell című zenés történelmi játék ősi hagyományt újít fel. Kép, zene, mozgás együtt sugallja azt az érzelmi többletet, ami szónoklatokon és más ünnepélyes megnyilatkozásokon túl egy egész ország lakosságát képes egybeforrasztani”. Majd Koltay így folytatja: „Itt élned, halnod kell címmel (...) különös műfajú színházi előadás, zenés történelmi utazás részesei lesznek a nézők. Az ihletett környezetben felidézzük a magyar történelem legfontosabb időszakait, eseményeit a honfoglalástól a 20. század utolsó rendszerváltozásáig. (...) A Hősök tere (...) méltó kerete, egységbe foglalója a játéknak. (...) Sokakhoz akarunk szólni, átélhető, látványos, az érzelmekre is ható módon, amely lehetővé teszi – Nemeskürty István tanár urat idézve – „a Patria fogalmának olyan fokú átélését, amilyent szavakba foglalt fenn költ gondolatok ritkán idézhetők elő.” (...) Az előadás a történelmi ismeretek terjesztésén túl, szándékaink szerint hozzásegíti az érdeklődőket ahhoz, hogy pallérozzák történelemszemléletünket. Egy közösség, tágabb értelemben a nemzet fennmaradása, lelki és szellemi, nemkülönben anyagi gyarapodása az erős gyökerekbe kapaszkodó nemzettudat nélkül elképzelhetetlen. A legutóbbi rendszerváltozás legnagyobb kérdése ez, amelynek korszerű megválaszolásához a magunk eszközeivel is szeretnénk hozzájárulni. Különösképpen alkalmas lehet erre az 1956-os forradalom és szabadságharc 60. évfordulója, amely a méltó tisztelgésen túl, a felemelően szép és bátor emberi, történelmi példák segítségével lehetővé teszi, hogy hitet, erőt és bátorságot merítsünk a minden-

napok küzdelmeihez. Az alkotó emberek kötelessége elgondolkodtatni, olykor vitára késztetni. Ezt szeretnénk elérni a mostani produkcióval is. (...)”²²

S hogy az előadás választott dátuma egyértelmű legyen, a szöveggönyvben fel-tűntették: „Az 1956-os forradalom 60. évfordulója tiszteletére, az 58. év, 1958. június 16-án kivégzett Nagy Imre miniszterelnök, mártírtársai, a pesti srácok és az összes ’56-os hős emlékére.”²³

A 2016-os előadás létrehozói természetesen nem tettek úgy, mintha a mű előzmény nélküli lenne. Erről a szöveggönyvben ez áll: „Bár hasonló címmel, 31 évvel ezelőtt, Koltay Gábor rendező – emlékezetes sikerrel – kísérletet tett egy ilyen átfogó zenemű előadására, a mostani vadonatúj alkotás, amely új, korszerű szöveggönyv alapján készül. (...)”²⁴

A fentiekből kétségtelenül érzékelhető a kontinuitás-diszkontinuitás dilemmája, amely valamennyi politikai rendszerben állandó probléma.²⁵ A kérdés kiélézése ugyanakkor fölösleges: minden korszak színházpolitikája államilag meghatározott, így az aktuális elvárások betartását utólag kifogásolni értelmetlen.

A produkciók fogadtatása

Az 1985-ös előadásokat a kritika nem színházi előadásként kezelte, hanem valamiféle egyedi, évfordulós show-ként. A napilapok már a március 31-ei nyilvános főpróba után elkezdtek közölni – részben még beharangozó jellegű – tudósításaikat. Elsőként a *Népszava* tett közzé mindössze három fotóból álló képriportot.²⁶ A *Népszabadság* másnap adott hírt az előadásról, röviden.²⁷ A következő napon a *Magyar Hírlapban* már bővebb beszámoló jelent meg, nem kritikaként, hanem főleg az előadáson megjelent politikusok neveinek felsorolására fókuszálva. Eszerint a premiert megtekintették – mások mellett – Grósz Károly, az MSZMP Budapesti Bizottságának első titkára, Hámori Csaba, a KISZ

KB első titkára, Maróthy László, a Minisztertanács elnökhelyettese és Óvári Miklós, az MSZMP KB titkára, valamennyien a Politikai Bizottság tagjai; valamint Berecz János, Horváth István, Pál Lénárd és Szűrös Mátyás, az MSZMP KB titkárai. A névtelen cikkíró szerint az előadás érzékeltette „a viharos történelmi pillanatok, a forradalmi változások sodró lendületét”.²⁸ Ugyanezen a napon a *Magyar Nemzet* is kishírben tudósított, a politikusok névsorát közölte.²⁹

A kulturális sajtó még visszafogottabb volt. A *Film Színház Muzsika* három fotós képriporttal említette az „impozáns történelmi játék”-ot.³⁰ Az *Új Tükör*, még szerényebben, mindössze egyetlen fényképpel tett róla említést.³¹ Más országos kulturális lapok nem reagáltak az eseményre.

A szakmai kritikára közel egy évet várni kellett: ekkor került ugyanis a mozikba a film. 1986 márciusában a *Filmvilágban* Reményi József Tamás reagált először, majd a *Kritikában* áprilisban Molnár Gál Péter, illetve júniusban Tóth Péter Pál.

Reményi fanyalgott. Mint írja, a műfajjal nincs baja, de anakronisztikusnak tartja a közösségi tudat ilyesféle erősítését. Elismeri a szöveg irodalmi értékét, a szereplők és a látvány minőségét, de sematikusnak tartja a zenét – bár az a folklórt és a rockot hatásosan elegyíti. A fő gondja azonban az, hogy a filmes változat deheroizálja a történelmi élőképet: látszik, hogy a statisztéria személytelen, a szövegek eredeti összefüggéseiből kiemelve csupán „retorikai minták”, s „a történelmet látványosságként kisajátítani, a legnemesebb célból sem tanácsos”.³²

MGP lényegesen megengedőbb. Az általa „történelmi revü”-nek, „felszabadulási show”-nak nevezett produkciót szellemes ötletnek tartja, mert megoldja „a gépiessé lett ünnepségek egyhangúságát”, és „nem színezzet állóképeknek értelmezi históriánkat, hanem szakadatlan, mába áradó folyamattal”.³³

Két hónapra rá megjelent az ellenkritika, Tóth Péter Pál tollából, aki szerint a

zene „szokványos slágerzene”, „méltatlannal az elénekelt versekhez”. A szöveg iskolai irodalmi est, „híján van a legcsekélyebb eredetiségnek”. A látványos megoldások önmagukban nem biztosítékok a nemzet tudat hiteles kifejezésre, „a lélek ragyogására van szükség (...) a többi szemfényvesztés.” Tóth a történetfilozófiát és a dialektikát kéri számon a darabon, amelyet szerinte „primitív történelemfelfogás és önkényes szerkesztés” jellemez. Úgy véli, Koltay fő hibája, hogy azt állítja: van hiteles kollektív történelmi tudat. Tóth szerint a produkció és a film a rendező saját imázsának építését szolgáló hazafiság-propaganda.³⁴

Koltay életrajzírója, közel húsz évvel később, tárgyyszerűen tekintett vissza az *Itt élned, halnod kellre*. Összességében egyfajta „népünnepélynek” fogta fel, amelyben „sokáig titkolt, mesterségesen elfojtott gondolatok és érzések fogalmazódtak meg a hazaszeregettről a haza és haladás ügyéről”, s amelynek – turisztikai látványosságként is – akár minden évben helye lehetne Budapesten.³⁵

A média kommunikációs lehetőségei 2016-ban természetesen egészen más lehetőségeket biztosítottak. A produkció beharangozására és jegyértékesítésére önálló honlap létesült, amelyen közzétették a színpad és a nézőtér látványtervét, valamint az egyre bővülő sajtómegjelenéseket.³⁶

A nagy számú – főleg persze rövid – előzetes hír közül most csak a főpróba napján megjelent Koltay-interjút vesszük szemügyre. A rendező szerint „egy mai diáknak a rendszerváltásról sincs fogalma, (...) mert nem beszélünk róla eleget, érthetően. A magyar nemzetnek nemhogy történelemismerete nincs, de az alapvető történelmi ismeretek is hiányoznak. (...) Szeretném, ha az emberek rádöbbenének: iszonyú erő van a történelemben.” Vitatta az 1985-ös felszabadulási produkcióval való azonosságot: „vadonatúj műről van szó, vadonatúj zeneszerzőkkel és szöveggel.” Az 1985-ös előadás (...) 1945-ig tartott, tovább ugyanis nem lehetett a nemzet történelméről gondolkodni.

(...) negyedszázada sokkal őszintébben lehet a történelemről beszélni (...).³⁷

A kritikák illusztrálására a napilapokat választottam, mert ezek azonnali reakciók voltak, emellett szövegükben egyértelműen tükröződtek az ideológiai irányok.

Leghamarabb a *Magyar Nemzet* írt az előadásról, két cikkben is, a főpróba alapján. Értékelése szerint „az előadás közel sem váltja be a hozzá fűzött reményeket. Felszínes és giccses pillanatképeket villant fel hazánk történelméből, amelyek teljesen alkalmatlanok arra, hogy akár csak felkeltsék a közönség érdeklődését a múltunk iránt.”³⁸ „(...) Berzsenyiből és József Attilából az ember nem csinál könnyes szemű musicalbetétet. (...) Akadt azonban néhány valóban szórakoztató részlet is: Károly Róbert kora, a világháborúk megjelenítése, vagy épp a fényes szelek korszaka.”³⁹

A *Népszabadság* szintén keményen fogalmaz: „Felszínes, avitt és olykor bájosan ügyetlenül hatásvadász produkció Koltay Gábor musicalje (...)”. A cikkíró többször visszatér az 1985. április 4-ei összefüggésekre, s miközben „élettelenek és szájbarágósak a dialógusok”, „a fénytechnika és a tér használata valóban lenyűgöző”.⁴⁰

A *Magyar Idők* kritikusa ezzel szemben pozitívan ítéli meg az előadást. „Láttam, hallottam, énekeltem, könnyeztem kicsit, tapsoltam. (...) Ami jó volt: a zene, a szöveg, az „élő” történelemóra, az érzés, hogy jó magyarnak lenni, jó ehhez a nemzethez tartozni (...) az igényesen összeállított és kivitelezett szövegkönyv. Méltó emlékezés a fontos eseményekre, köztük az 1956-os forradalomra.”⁴¹

A produkciók tartalmi összehasonlítása

A szerkezet

Az 1985-ös produkció szövegmontázsra felölelte a honfoglalás, az államalapítás, a tatárjárás, a középkor, a reneszánsz, a Dózsa parasztháború, a mohácsi vész, a török elleni küzdelmek, a Rákóczi szabadságharc, a re-

formkor, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, a millennium, az első világháború, a Tanácsköztársaság, a két világháború közötti évek, a második világháború és a felszabadulás időszakát. A darab zenei anyaga a lemezen 90’47”. A filmből a reformkori szövegmontázs kimaradt, de a felvezető szöveg és a stáblista miatt így is 96 perces. A jeleneteket, az elhangzó szövegeket és a szereplőket feliratozták. Az előadás ennél valamivel hosszabb volt, mert a jelenetváltások közötti – esetenként minimális – holtidőket sem a nagylemez, sem a film nem tartalmazza.

2016-ban a forgatókönyv némileg átstrukturálódott és 1990-ig bővült: honfoglalás, Árpád-kor, Anjou-kor, reneszánsz, Dózsa parasztháború, Mohács, Rákóczi szabadságharc, reformkor, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, kiegyezés és millennium, első világháború, az 1918/19-es forradalmak, Trianon, a két világháború közötti évek, második világháború, fényes szelek, ötvenes évek, 1956-os forradalom és szabadságharc, rendszerváltozás. Ezen kívül *Legvidámabb barakk* címmel a szövegkönyvben szerepel még egy fejezet, de ezt a próbafolyamat során végül elhagyták. Elsősorban időhiány miatt, a mű így is meghaladta a két órát.

1985-ben a szövegkönyvet kizárólag irodalmi művek és történelmi dokumentumok alkották, 2016-ban viszont Koltay Gergely öt saját száma is helyet kapott.

A cselekmény

Mindkét produkció a *Szózat*tal indul. Latinovits Zoltán szavazata tökéletesen alkalmas a milió megteremtésére, még úgy is, hogy archív hangfelvételén szöveget téveszt: az utolsó előtti versszakban „ez éltetőd” helyett „bölcöd az” hangzik el. 2016-ban a *Szózat* elé instrumentális *Nyitány* került.

A kezdeteket 1985-ben Arany János *Rege a csodaszarvasról* c. költeménye idézte fel, amelynek bevezető, szöveg nélküli része egyben a darab nyitányaként is szolgált. A honfoglalás korát 2016-ban egy Koltay Gergely-dal (*A hajnal*) és a vérszerződés jelene-

te fémjelezte, ez utóbbi a *Honfoglalás* c. film Nemeskürty által írt forgatókönyvéből.

1985-ben István király szövegeként Makkai Sándor regényrészlete hangzott el. 2016-ban az ábrázolás dallal (*Hosanna-Tuba mirum*) és a koronázás *István, a király*-ból ismert – bővített – dialógusával egészült ki, miközben Makkait felváltották *István király intelmei*. Tartalmilag, szemléletileg a mondanivaló azonos maradt: istenhit, türelem, idegenek befogadása, testületi kormányzás. Nem állítom, hogy szándékosan, de az első két fogalom tekinthető az akkori, az utóbbi kettő a mai politikai rendszer kritikájának is.

László király kora csak 2016-ban került színre. Koltay Gergely *Ki a szívéét osztja szét* c. dala, valamint László király fohásza hangzik el, utóbbi Nemeskürty *Sacra Corona* forgatókönyvéből.

A tatárjárás 1985-ben önálló jelenetként, kizárólag zenével és tánccal valósult meg, s az *Ó-magyar Mária-síralom* követte. 2016-ban mindez IV. Béla korába ágyazottan került színre, benne Koltay Gergely *Fehérlófia, isten szülötte* c. szerzeménye, IV. Béla király köszöntője Kodolányi *Juliánus barát* c. regényéből, majd az instrumentális alapú tatárjárás után ismeretlen *Siratóének Magyarországról*, végül IV. Béla levele a pápához a várépítésekről.

Látható, hogy az Árpád-kor 2016-ban a korábbinál lényegesen nagyobb súlyt kapott, s ebben szerepet játszottak az időközben készült Koltay-filmek.⁴²

A 14. századot mindkét előadásban ugyanaz a jelenetsor idézte fel: lovagi torna instrumentális zenére, valamint az 1335-ös visegrádi királytalálkozóról szóló középkori kódex-részlet. A két produkcióban ez az első, teljesen azonos szövegfelhasználás.

Ezután a nándorfehérvári várostrom zenei anyaga következett, benne ismét azonos szöveggel: Callixtus pápa apostoli pásztorlevele a déli harangszó bevezetéséről. (1985-ben Koltay elismerte, hogy a nándorfehérvári győzelmet és a déli harangszó eredetét

csak a néphit kapcsolta össze, de úgy vélte, ennek is helye van a történetben.)⁴³ 2016-ban mindezt a diadal emlékezetéről szóló narráció vezette be.

Mátyás király udvarát 1985-ben a reneszánsz zene mellett ismeretlen gyerekdal és Janus Pannonius *Pannónia dicsérete* c. epigrammája idézte fel. 2016-ban Antonio Bonfini *Epigrammája* hangzott el, amely az 1985-ös szövegeknyvben is szerepelt, de végül kimaradt az előadásból.⁴⁴

A Dózsa-féle parasztfelkelés illusztrálására Koltay más-más szövegeknyvből vett át részletet. 1985-ben Kósa Ferenc *Ítélet* c. filmjéből, 2016-ban Nemeskürty István *Temesvár, 1514* c. színpadi művéből. A kivégzési jelenetet vers követte: 1985-ben Illyés Gyula *Áldozás*, 2016-ban Nagy Gáspár *Gyönyörű bünt* c. költeménye. Mindkettő tökéletesen illeszkedett a mondanivalóhoz.

A mohácsi csata és a megelőző török bevonulás hosszú zenei anyaga mellé mindkét előadásban Kisfaludy Károly *Mohács* c. költeménye társult. De míg 1985-ben ebből csak két sor hangzott el – igaz, többször ismételve –, addig 2016-ban két részletben a vers java része. Az így kibővült költemény egyik sora rejtett tisztelgésnek tekinthető Nemeskürty István életműve előtt, aki *Őnfia vágta sebét* címmel adta ki újra Mohács-témájú műveit. 1985-ben prózai betétként Czuczor Gergely *Mohács* c. verse is elhangzott.

2016-ban narrátor szól a három részre szakadt országról és a török kiűzéséről, ugyanezt 1985-ben Bornemissza Péter *Bücsü Magyarországtól*, valamint Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* c. verse jelképezte.

A Rákóczi szabadságharc egyforma figyelmet kapott. Korábban *Thököly haditanácsa* és a *Vak Bottyánról való ének* idézte meg Rákóczi alakját, most Rákóczi prózai fohásza mellett a *Csinom Palkó* hangzott el. Az elbukott szabadságharcot 1985-ben a *Rákóczi kesergő* jelezte, 2016-ban Berzsényi Dániel *A magyarokhoz* c. költeményének részlete. A Rákóczi-beszédben hangzik el először, az „én, X. Y.” formájú felvezetés, amely a 2016-

os előadás minden későbbi monológiában feltűnik, azzal a funkcióval, hogy a nézők számára egyértelműen azonosítsa az adott történelmi figurát. Az 1985-ös verzióban ezt a megoldást nem alkalmazták.

A felvilágosodás csak 1985-ben jelent meg, Batsányi János *Franciaországi változásokra* c. versével. A reformkori szövegmondtárs viszont minimális eltéréssel mindkét darabban azonos: Batsányi, Berzsenyi, Csokonai, Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty versrészleteivel (a filmből ez kimaradt). Az 1848-as eseményekhez történő átvezetést 1985-ben verbunk festi alá, hogy Széchenyi és Kossuth ismert szavai felcsendülhessenek. 2016-ban ugyanők rövidebben vannak jelen, de belép melléjük Táncsics Mihály. A három politikus beszédei dialógussá vannak összefűzve.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc ábrázolásához Koltay 1985-ben a Tolcsvay László által megzenésített *Nemzeti dal*t építette be, amelyet a *Föltámadott a tenger* követett. 2016-ban is Petőfi az alapanyag, de a rendező eltért a sztereotípiától: a *Nemzeti dal*ból csak egy versszak hangzott el, a hangsúly az *Egy gondolat bánt engemet* szövegén volt. S míg 1985-ben az aradi vértanúk kivégzése – a Dózsa György-jelenettel azonos dallammal – instrumentális alapú (a sortűz után az *Egy gondolat bánt engemet* utolsó két sorát beillesztve), addig 2016-ban elhangzott *Batthyány Lajos búcsúlevelének* részlete, a 13 vértanú pedig – névsorolvasásnak ábrázolva – a márciusi 12 pontot mondja el. Mindenkinek jut egy pont, az utolsóé az *Egyenlőség, szabadság, testvériség* jelmondat.

A cselekmény nagyjából félidejében került sor az egyetlen olyan jelenetre, amelynek nemcsak szövege, hanem előadója is mindkét verzióban azonos. Tompa Mihály *A gólyához* c. versét 1985-ben és 2016-ban is Deák Bill Gyula énekelte (nem azonos dallammal).

A dualizmust mindkét előadásban Deák Ferencnek a kiegyezést szorgalmazó parlamenti beszéde vezeti be, és a millenniumi kiáltó szövege zárja. 1985-ben a kettő között elhangzik Vajda János *Luzitán dala*.

1985-ben Ady Endrétől a *Magyar jakobinus dala* a századelő politikai légkörének érzékeltetésére szolgált. 2016-ban a millennium után rögtön az első világháborúra tér a cselekmény, viszont árnyaltabban fejezi ki az eseményeket. Mindkét előadásban Ady *Krónikás ének 1918-ból* c. költeménye az alap, amelyet 1985-ben korabeli indulók és dalok archív felvételei kísértek, 2016-ban viszont – dramaturgiailag újszerű módon – a frontról érkezett levélrészletek. 1985-ben a bukást további Ady-versrészlet, az *Üdvözlet a győzőnek* jelezte, miközben – finom utalásként, hiszen Horthyt nem lehetett megjeleníteni – fehér lovat vezettek át a színen.

A forradalmak mindkét előadásban a *Fölszállott a páva* c. Ady-verssel indultak, amelyet Károlyi Mihály kápolnai földosztó beszéde követett. Míg azonban 1985-ben a *Mindenkibesz!* c. kiáltvány után a tanácsköztársasági népünnepélyt mezőségi csárdással jelezték, 2016-ban Ady *Új, tavaszi sereg-szemle* c. verse volt a tömegjelenet alapja. Ez a vers az 1985-ös szövegeknyvben is benne volt, de az előadásból kimaradt.⁴⁵

Trianon megjelenítése 1985-ben politikailag veszélyes aktusnak számított. A nemzetközi helyzetet jól jellemzi, hogy amikor ősszel Budapesten sor került az Európai Kulturális Fórumra, a zárónyilatkozatot a román delegáció ellenállása miatt nem tudták elfogadni. A következő évben megjelent a három kötetes *Erdély története* monográfia, azonnal kiváltva Románia hivatalos tiltakozását. Ebben a légkörben több mint mérészség volt a trianoni döntést Gábor Andor *Vissza* c. versével ábrázolni, hiszen a költemény, a mottója szerint, eredetileg az *Ujság* c. lap irredenta pályázatára készült, „mely a magyar földtől elszakított magyarság hazavágyásának legszebb és ellenállhatatlan erejű szózatát kérte”.⁴⁶ A 2016-os mementó nem kevésbé plasztikus: Kós Károly *Kiáltó szó* c. művéből Koltay jó érzékkel választotta ki és fűzte össze a részleteket.⁴⁷ Ezt Koltay Gergely *Volt apám, volt anyám* című dala egészítette ki, amely a József Attila-i sorok egyfajta

parafrazisaként vezetett át a két világháború közötti évtizedekhez.

Az 1985-ös előadásban a harmincas éveket két József Attila-vers (*Tiszta szívvel; Tömeg*) és egy Radnóti-költemény (*Majális*) illusztrálta. Az elsőként említett mű sajátosága, hogy a KEX Együttes archív felvételén hangzott el, amely megint csak kultúrpolitikai kihívás volt: az avantgárdnak tekintett, 1969–73 között működött, legendás hírű formáció „botránybandának” számított.⁴⁸ A *Tömeg* pedig arra adott lehetőséget, hogy a végén a csendőrök kardlapozzák a tüntetőket.

2016-ban a két világháború közötti időszak megelevenítése lényegesen sokszínűbb. Négy történelmi beszédrészlet (Klebelsberg Kunó, Horthy Miklós, Babits Mihály, Bethlen István; közülük Horthy archív felvételtől) és két vers (József Attila: *Hazám*; Radnóti Miklós: *Majális*) és egy Koltay Gergely-dal (*Ne sírj*) fémjelzi. A politikusoké 1985-ben nyilvánvalóan nem hangozhatott volna el.

A második világháború is árnyaltabban jelent meg 2016-ban. A hatásosan erős hang- és fényeffektek között elhangzott a 2. magyar hadsereg búcsúztatása, valamint a *Kis Kató* c. archív dal, továbbá Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési felszólalása⁴⁹ és Radnóti: *Razglednicák (4.)* c. verse. 1985-ben a korabeli indulókat és hangeffekteket (benne Hitler hangját!) ugyanez a Bajcsy-Zsilinszky szöveg és a Békepárt *Emlékirata* kísérte. A „felszabadulást” L. Knyipper – V. Guszev háttérben felhangzó, orosz nyelvű *Poljuskája* jelenítette meg, ezt Pilinszky János *Harmadnapon* c. verse kísérte. Utóbbi – vallásos jellege miatt – 1985-ben legfeljebb a „tűrt” kategóriába eshetett, ráadásul Krisztus feltámadásával jelezte a háború végét. Mint ahogy szokatlan megoldásnak tűnt a szovjet csapatok sötétben tartása is (csak az elem-lámpáik lótszottak).

Minthogy az 1985-ös mű a felszabadulással zárult, külön hangsúlyt kapott. Három versrészlet szolgált e célra, montázs-szerűen előadva: Nagy László *Zuhataja* megzené-

sítve, a másik kettő kereteként is; valamint Garai Gábor *Új kor nyitánya* és Benjámin László *Szocialistákja*, prózában. (Garai verse alatt ketten megkoszorúzták a Hősök emlékkövét.) A három kortárs költőtől választott verssorokban pontosan kifejezték az akkori kor érzéseit.

A 2016-os produkció ezen a ponton fordult záró szakaszába. A fényes szelek időszakát Jankovich Ferenc *Sej, a mi lobogónkat* c. verse, valamint az 1944. december 21-ei Ideiglenes Nemzetgyűlés felszólalása jelezte. (Ez utóbbi az 1985-ös szövegeknyvből is szerepelt, mégpedig a felszabadulási jelenet előtt, de végül ez is kimaradt az előadásból.⁵⁰)

Az ötvenes évekről szóló képet Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* c. költeményének részletei festették alá, a verset előbb a költő szavalta archív felvételen, majd színész vette át a szót. Az 1956-os forradalom – nyilvánvalóan – Beethoven *Egmont-nyitányával* indult.⁵¹ A hangulatot és az eseményeket négy rádióadás szövege – közte három archív felvétel, ebből kettő Nagy Imrétől –, valamint a Bessenyei Ferenc archív *Szózat* részlete ábrázolta. A hangsúly Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán* c. versén volt. A megtorlást Zás Lóránt *Novemberben* c. költeménye és Nagy Imrének a bíróság előtt, az utolsó szó jogán elmondott archív felvétele mutatta be. A tragédia levezetéséeként a *Miatyánk* megzenésített változata és Albert Camus *A magyarok vére* c. kiáltványa hangzott el. Tamási és Zás verseinek bevalogatása kifejezetten jó választás volt, tartalmukban, hangulatukban erőteljesen – és nem a megszokott módon – ábrázolták a korszakot.

Mint már utaltam rá, *Legvidámabb barakk* címmel a szövegeknyvből szerepelt egy fejezet, amely végül kimaradt a produkcióból. Ebben a hatvanas-hetvenes éveket felidéző archív hangmontázs mellett Utassy József *Zug március* c. költeménye hangzott volna el.

Az 1989/90-es rendszerváltozást – Ratkó József *Egy ágyon, egy kenyéren* c. verse mellett – négy archív bejátszás elevenítette

föl. Sorrendben Pozsgay Imrének az 1956-ról szóló, Orbán Viktornak a Nagy Imre újratemetésén elhangzott, Szűrös Mátyásnak a köztársaság kikiáltását bejelentő, valamint Antall Józsefnek a miniszterelnöki beiktatásakor elmondott beszéde.

Az előadás záró száma Juhász Ferenc *Himnusz-töredéke* volt, amelyet a korábbi generációk Dinnyés József feldolgozásából ismerhettek („*Emeld föl fejedet büszke nép...*”). Ez a dal töltötte be a finálé szerepét, amely 1985-ben a Nagy László-vers funkciója volt. Akkor a *Szózat* rockzenésített változata volt a „levezetés”, 2016-ban ráadásként a *Honfoglalás* c. film főcímdala, a *Kell még egy szó* hangzott el.

Szereplők és közreműködők

Az 1985-ös előadás szereplői a vezető színészek (köztük több Kossuth-díjas) és a legismertebb énekesek közül kerültek ki. Szerepelt Avar István, Bács Ferenc, Balázsovits Lajos, Bessenyei Ferenc, Kozák András, Pelsőczy László, Sinkovits Imre, Szabó Sándor, Szilágyi Tibor, Sztankay István, Tordy Géza, Uri István és további kilenc színművész, illetve Balázs Fecó, Balogh Ferenc, Balogh Márton, Deák Bill Gyula, Dinnyés József, Katona Klári, Nagy Ferő, Sebestyén Márta, Varga Miklós, Vikidál Gyula és Sztevanovity Zorán, továbbá Bangó Erzsébet és Gantner István táncművészek. Hangfelvételtől közreműködött Berek Kati, Darvas Iván, Hegedűs D. Géza, Kállai Ferenc, Latinovits Zoltán, Lukács Sándor, illetve Victor Máté. Közreműködött a darabban a MN Művészegyüttesének tánckara, a BM Duna Művészegyüttes tánckara és 16 néptáncegyüttes mindösszesen 400 táncosa; 200 katona; a MAFILM 40 lovas kaszkadőre; a Magyar Állami Operaház Gyermekkorusa; az Állami Artistaképző Intézet növendékei és a Kormorán Együttes. A hangfelvételen közreműködő művészek és társulatok közül a MN Művészegyüttesének férfikarát kell kiemelni, akik több jelenetben is meghatározóan színvonalas módon szólaltak meg.⁵²

2016-ban eltérőek voltak a személyi feltételek, ami nem meglepő: egy mai független produkció szereplőinek szerződtetése másként történik, mint a pártállami intézményrendszerben. Az előadásban tíz színművész és tizennégy előadóművész lépett fel: Barabás Kiss Zoltán, Baronits Gábor, Hujber Ferenc, Kincses Károly, Kósa Zsolt, Laklóth Aladár, Major Róbert, Ruttkay Laura, Sipos Imre, Varga Klári, illetve Bodnár Vivien, Csengeri Attila, Deák Bill Gyula, Fehér Nóra, Gerdesits Ferenc, Kalapács József, Kuczmann Ágnes, Majsai Gábor, Makrai Pál, Palcsó Tamás, Szentgyörgyvárosy Laura, Vadkerti Imre, Varga Miklós, Vikidál Gyula, továbbá a ráadás-számot előadó Demjén Ferenc és Hevesi Tamás. Őket egészítette ki a komáromi Magyarock Dalszínház húsz fős társulata. Közreműködött továbbá a Magyar Nemzeti Táncegyüttes és hat további néptáncegyüttes összesen 120 táncosa; 125 török és katonai – köztük 29 lovas – hagyományörző; 15 artista, valamint a Kormorán Együttes és négy fővárosi szimfonikus zenekar tagjaiból alakult zenei együttes.⁵³

Látható, hogy a két előadásban csupán három azonos szereplő volt: Deák Bill Gyula, Varga Miklós és Vikidál Gyula, és közülük – mint már utaltam rá – csak Deák Bill énekelte ugyanazt a verset, mint korábban.

1985-ben a színészek és énekesek – egy kivétellel – kizárólag egyetlen szerepben tűntek föl. A kivétel Deák Bill Gyula, aki ötször lépett színre. Ennek logikai és dramaturgiai oka volt: minden elbukott forradalom/harc után övé volt a „siratóének”: 1526, 1711, 1849, 1914, 1920. Ezek közül különösen érdekes a Mohács utáni és a Világos utáni rész, mert itt a két vers (*Mohács, A gólyához*) dallama is azonos volt. Az a tény pedig, hogy a listán Trianon is helyet kapott, logikailag azonos szintre emelte a békediktátumot a mohácsi, szatmári, világosi és padovai tragédiákkal. A nyolcvanas évek már említett érzékeny nemzetközi politikai légkörében ez a megoldás merészséget kívánt. Volt még egy duplázás, de az hangfelvételen: a Tanács-

köztársaság 1919-es és a Békepárt 1943-as kiáltványa egyaránt Hegedűs D. Gézától volt hallható. A logikai összefüggés itt is nyilvánvaló, tekintve hogy a produkcióban csak ez a két munkásmozgalmi dokumentum „szólt meg”. Jellemző az is, hogy egyes történelmi személyiségeket kifejezetten azok személyesítették meg, akik ezt korábban, más formában már megtették. Jó példa erre Pelsőczy László Szent Istvánja, Bessenyei Ferenc Kossuthja, Varga Miklós Petőfije. Kiemelkedő a prózai szavazatok magas színvonala is: a már említett archív Latinovits-felvétel mellett rendkívül plasztikusak voltak Sinkovits Ady-, Darvas Iván Pilinszky-, Kállai Ferenc Czuczor-, Kozák András Benjámin-előadásai.

2016-ban a színészek és énekesek a darab folyamán szinte végig jelen voltak. A dalokat, verseket mindig más-más adta elő, de a szereplők egymás jeleneteiben is aktívan részt vettek.

Színpadkép és mozgás

A játéktér elrendezése a két előadáson eltérő volt. A legnagyobb különbség a méret: 1985-ben a tér több mint felét szabadon hagyták (a jelentős szereplőlétszám miatt indokoltan). A nézőtéri lelátók az úttest szélére, illetve mögé, a múzeumok előtti szakaszra kerültek. 2016-ban azonban csak a Hősök emlékköve előtt hagytak üresen széles sávot, a teret egyébként a nézők töltötték meg, s a lelátók is belül maradtak a díszburkolaton.

A játéktéren 1985-ben három külön színpad állt. Két, téglalap alakú emelvény, elől lépcsővel, az emlékmű két félköríve előtt, a középső oszlop jobb és bal oldalán, valamint a Hősök emlékkövét mindkét oldalról hátulról körülvevő, U-alakú színpad, elől lépcsővel.

2016-ban az U-alakú színpad megkerülte a középső oszlopot is (a hátsó részén volt a legmagasabb), majd két oldalon, több szinten, lépcsőzetesen, a végén rámpával csatlakozott a térhez. A Hősök emlékköve mögött is állt kisebb színpad, amelyre kétoldalt

lépcsők vezettek fel, s amely alatt a zenekart elhelyezték.

Ennek megfelelően a szereplők leginkább az egyik vagy mindkét oldalról érkeztek és arra távoztak. Ugyanakkor a játéktérre merőleges folyosót hagytak szabadon, a nézőtér közepén, amelyen a katonák és lovasok látványos és gyors bejövételét és kimenetelét biztosították az Andrássy út irányába.

A látványtervek 1985-ban Andor Tamást dicsérték, a díszleteket Csikós Attila, a jelmezeket Kemenes Fanni tervezte. 2016-ban a látvány és a díszlet Koltay Gábor munkája, a jelmeztervező Kemenes Fanni korábbi munkáinak felhasználásával Balai Zsuzsanna volt.

A scenikai megoldások magas színvonalát elősegítette, hogy az emlékmű elrendezése lehetőséget adott a legkülönbözőbb irányú és erősségű fényforrások elhelyezésére. 1985-ben pl., merész megoldásként, Gábor Andor verse alatt erős fénycsóva választotta szét a táncosok összetömörült csoportját több részre, jelképezve a trianoni országdarábolást. (2016-ban a szomszéd országok átsuhanó zászlói jelezték a döntést.) Az 1985-ös előadás során ügyeltek arra, hogy a millenniumi emlékmű szobraiból mindig az az uralkodó, illetve politikus legyen megvilágítva, amelynek korában az adott jelenet játszódott. Különösen látványos volt a két világháborút érzékeltető pirotechnika. Mindkét produkció görögtűzzel, illetve tűzijátékkal zárult, 1985-ben a *Szózat*, 2016-ban *Kell még egy szó* alatt.

A jelmezek korhűségéhez nem fért kéttség. A táncos jelmezek esetében 2016-ban egyértelműen látszott, hogy a színvilág a tiszta fehértől a színes felé haladt. 1985-ben ilyen tendencia nem ismerhető fel, akkor végig a fehér vagy részben fehér viselet dominált.

A koreográfiai különbségeket leginkább úgy jellemezhetem, hogy míg Novák Ferenc monumentálisabb, de statikusabb formációkkal dolgozott, addig Zsuráfszky Zoltán a kisebb létszámot jóval dinamikusabban,

szinte állandó mozgásban tartotta. Nováknál látható, hogy a szöveges vagy verses részek alatt a tánc – bár végig jelen van – tudatosan alárendelt szerepet játszik (mintha nem akarná elterelni a nézők figyelmét a jeles színészekről/énekesekről), ellenben a kórrussal aláfestett vagy tisztán instrumentális részeknél látványosan felpörög. Zsuráfszky koreográfiája ezzel szemben végig azonos intenzitással volt jelen, ilyen értelemben nem kiszolgálta a színészeket-énekeseket, hanem bevonta őket. Mindez a színészek számára erőteljes kihívást jelentett: folyamatosan „küzdeni” kellett a közönség figyelméért.

További jellemző, hogy Novák a nagy játéktér és a jelentős létszám miatt tömeges méretű, gyors helyváltoztatásokat csak a kifejezetten ezt igénylő történelmi eseményeknél alkalmazott (török kiűzése, *Föltámadott a tenger*, 30-as évek tömegtüntetése). Zsuráfszky lényegesen többször élhetett ezzel az eszközzel, mert a kisebb területen és a viszonylag kevesebb táncossal ezt zavartalanabbal megtehetette.

Akadtak mindkét előadásban azonos módon kivitelezett megoldások. Ilyenek elsősorban a gyászjelenetek, amelyeket sorban vonuló nőkkal, gyertyával, lassú mozgással jelenítettek meg. Dózsa György kötelekkel kipányvázott bevezetése is hasonló, bár Zsuráfszkyknál inkább az általa színpadra állított *Székely Dózsa György* c. táncjáték elemei adták az alapot.

Kifejezetten méltóságteljes koreográfiai megoldás volt az aradi vértanúk kivégzési jelenete. Nováknál a tábornokek zászlóval vonulnak be, amelyeket a sortűz hangjára, egyszerre csaptak le. Zsuráfszky a már említett névsorolvasás alatt képzelte el a bevonulást, a mártírok a középső színpadon egy-egy kopjafához álltak, majd az őket kísérő fehér ruhás nők fekete kendőjükkel, mintegy sormintaként, teljesen eltakarták és kiterelték a csoportot. Szép volt az 1956-os gyászjelenet is, amelyben a férfiak a testükkel alkottak sírkereszteket, amelyekhez a nők odajárultak.

Szólótáncok nem voltak jellemzőek. Az 1985-ös előadáson a *Rege a csodaszarvasról* nyitányként is szolgáló része alatt Bangó Erzsébet és Gantner István volt látható. Egymásra találásuk és a tánckar általi befogadásuk a honfoglalás motívumát jelképezte. 2016-ban Zsuráfszky az *Egy mondat a zsarnokságról* c. Illyés-versre évtizedekkel ezelőtt alkotott, időtálló koreográfiáját Tókos Attila adta elő a középső színpadon, hallatlan szuggesztivitással.

Az 1985-ös előadás zárásával kapcsolatban Novák Ferenc koreográfus megemlíti egy anekdotikus, s a kor szellemét jól kifejező esetet. Grósz Károly budapesti első titkár a premier után az alkotókkal beszélgetve azt találta mondani, hogy a mű végén „ideológiai hiba” van, mert „a felszabadításban fehér inges, zseblámpás pasik jönnek.” Ekkor Pusztai Ferenc, a budapesti pártbizottság akkori ideológiai titkára így szólt: „De hát Grósz elvtárs, ez egy jelzésrendszer! A műsorban tatárok voltak, törökök voltak, németek voltak, akik leigáztak minket a darabban. Ezek mind egyenruhában jöttek. Ha a szovjetek is egyenruhában jöttek volna, akkor a nézőknek ők is a leigázókhoz tartoztak volna.” Grósz meghátrált: „Nagyon ügyes dolog. Igazuk van.” – mondta és eltávozott.⁵⁴

*

Ahogy írásom elején fogalmaztam: az *Itt élnek, halnod kell* mindkét változatát pozitívan ítélem meg. Az eddig leírtak után illő összefoglalnom, hogy miért.

Tetszik a helyszínválasztás. Az emlékmű felemelő és gondolatébresztő, miközben önmagában is történelmi dokumentum. Kevéssé közismert, hogy a Hősök emlékkövének felirata a következő: *A hősök emlékének, kik népünk szabadságáért és a nemzeti függetlenségért áldozták életüket. ITT ÉLNED, HALNOD KELL.*

Egyetértek a történelmet népszerűsítő céllal. A múlttól nem lehet eleget beszélni, így mindenfajta, a valóságot tények alapján bemutató interpretációnak helye van. Sokoldalú, olykor telitalálat az irodalmi anyag

válogatása. Egységesnek érzem a zenét, nem egysíkú slágerek összességének, kiváló a hangszerelés. Kifejezetten tetszik pl. a *Rege a csodaszarvasról*, az *Áldozás*, a *Magyar jakobinus dala*, a *Zuhatag*, illetve a *Gyönyörű bűnt*, *A magyarokhoz*, a *Piros a vér a pesti utcán* vagy az *Egy ágyon, egy kenyéren* megzenésített verziója. Egyáltalán nem baj, ha klasszikus irodalmi művek slágerként énekelhető formában születnek újjá, az irodalmi ismeretek bővüléséhez ez is hozzájárul.⁵⁵ S tudom, hogy a produkció régen is és ma is sokak számára érzelmi többletjelentéssel bír.⁵⁶

Összességében tehát úgy vélem, ha a két produkciót saját értelmezési tartományaikban, a kor lehetőségeit figyelembe véve, az alkotói szándékokat értékelve összevetjük egymással, nem vitatható a kezdeményezés újszerűsége és a megvalósítás minősége. Örömmel, átéléssel nézhető és hallgatható előadásokról beszélünk, amelyek – irodalmi alapanyaguk miatt – jelentős szellemi többlettértékkel bírnak. Mindezek mellett – és ez talán a legfontosabb – nem vitatom mások jogát ahhoz, hogy a produkciót tőlem eltérően ítélik meg. Ahogy Molnár Gál Péter írta egykoron: „kéretik mindenkit fölmenteni a tökéletes egyetértés kényszere alól”.⁵⁷ Bár mely előjellel.

Jegyzetek

1 Elemzésemben – a felhasznált és idézett források mellett – személyes élményekre is támaszkodom: az 1985-ös előadást nagylemezen és filmen többször meghallgattam, illetve megnéztem, a 2016-os produkciót pedig módomban állt mindhárom előadáson látni. A közlemény a NKFIH K115676 számú kutatás keretében készült.

2 Lásd pl.: Koltay Gábor: *Előszó*. In: Nemeskürty István: *Egy élet mozija. beszélgetések Koltay Gáborral*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1990. 3–6. o. Koltay „A képpé varázsolt idő” címmel 1985-ben életrajzi dokumentumfilmet készített Nemeskürtyről, amelyet azonban a Magyar Televízió nem mutatott be. Vö: uo. 75–105. o.

3 Nemeskürty István: *Elrepült a gyors idő*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1998. 133. o.

4 Uo. 131–132. o.

5 Nemeskürty István: *Önfia vágta sebé*t. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975. 7–16. o.

6 Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. I. kötet. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1978. 8. o.

7 Ez történt Mohács után (1966), *Krónika Dózsa György tetteiről* (1972), *Requiem egy hadseregért* (1972), *Elfelejtett évtized* (1974), *Kik érted haltak*, *szent Világszabadság* (1977), *Parázs a hamu alatt* (1981), *A kőszívű ember unokái* (1987).

8 Zöldi László: *A múlt prófétája* (avagy a Nemeskürty-rejtély). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989. 7–8, 274–276. o.

9 *A kőszívű ember fiai* (1965), *Egy magyar nábob* (1966), *Kárpáthy Zoltán* (1966), *Egri csillagok* (1968), *Fekete gyémántok* (1976). Vö: Nemeskürty István: *Az el nem ásott talentum*. In: Majoros József: *A Királydombtól a Margitszigetig*. Szabad Tér. Koltay Gábor színháza. Válasz Könyvkiadó, Budapest, 2003. 7. o.

10 Koltay Gábor: *Szörényi – Bródy*. Az első 15 év. Zeneműkiadó, Budapest, 1980. ISBN 963-330-379-6

11 Uo. 5. o.

12 *Dupla nagylemez: Hungaroton SLPX 17686-17687*. Könyv: Koltay Gábor: *A koncert*. Dosszié. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1981. ISBN 963-422-384-2

13 Nemeskürty István: *Elrepült a gyors idő*, i. m. 101. o.

14 *Előadások: Városliget, Királydomb*, 1983. augusztus 18, 12, 20, 21, 25, 26, 28. Szövegkönyv: Szörényi Levente – Bródy János: *István, a király*. k.n., h.n. 1983. ISBN 963-500-241-6. *Dupla nagylemez: Hungaroton SLPX 13973-13974*. A film a MAFILM Budapest Stúdióban készült, 1984. április 19-én mutatták be. Könyv: Koltay Gábor: *István, a király*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1984. ISBN 963-422-650-7

15 Erről részletesebben lásd: Majoros József, i. m. 45–46. o.

16 Szörényi Levente: *Atilla – Isten kardja*. Műsorfüzet. Szabad Tér Színház, Budapest, 1993. 34. o.

17 *Előadások: 1985. március 31., április 1, 2, 4*. Szövegkönyv: *Itt élne, halnod kell*. Zenés történelmi játék. k.n., h.n. 1985. 64 o. ISBN 963-00-0814-9 (a továbbiakban: Szövegkönyv 1985). *Dupla nagylemez: Hungaroton SLPX 14025-15026*. A filmet 1986 márciusában mutatták be, címe: *Itt élne, halnod kell!* (a végén felkiáltójellel).

18 *Itt élne, halnod kell*. Szövegkönyv. Esztrád Színház Egyesület, Dunakeszi, 2016. 82 o. (a továbbiakban: Szövegkönyv 2016).

19 Koltay Gábor 2016. júliusi köszönőlevele a produkció közreműködőihöz (dátum nélkül).

20 Nemeskürty István ajánlása. In: Szövegkönyv 1985. 5. o. *Kiemelések az eredetiben*.

21 *Beszélgetés Koltay Gáborral*. In: uo. 6–7. o.

22 Koltay Gábor: *Bevezető*. In: Szövegkönyv 2016. 5–7. o.

23 Uo. 7. o.

24 Szövegkönyv 2016. 8. o.

25 Lásd pl.: Aczél György: Folytatás és megújulás. Válogatott kultúrpolitikai írások. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1980.

26 „Itt élned, s halnod kell!” (sic!) = Népszava, 113. évf. 76. szám, 1985. április 1.; 6. o.

27 Zenés történelmi játék a Hősök terén. „Itt élned, halnod kell” = Népszabadság, XLIII. évf. 77. szám, 1985. április 2.; 9. o.

28 „Itt élned halnod kell” Történelmi játék a Hősök terén (sic!) = Magyar Hírlap, 17. évf. 78. szám, 1985. április 3.; 9. o.

29 Bemutató a Hősök terén = Magyar Nemzet, XLVIII. évf. 78. szám, 1985. április 3.; 6. o.

30 Itt élned, halnod kell! = Film Színház Muzsika, 29. évf. 14. szám, 1985. április 6.; 9. o.

31 Történelmi játék (a Hazai tükör c. képrovatban) = Új Tükör, XXII. évf. 15. szám, 1985. április 14.; 43. o.

32 Reményi József Tamás: Itt élned, halnod kell = Filmvilág, XXIX. évf. 3. szám, 1986. március, 48. o.

33 M. G. P.: Itt élned, halnod kell = Kritika, 15. évf. 4. szám, 1986. április, 32. o.

34 Tóth Péter Pál: Itt élned, halnod kell = Kritika, 15. évf. 6. szám, 1986. június, 45–46. o.

35 Majoros József, i. m. 48–50. o.

36 <http://ittelnedhalnodkell.hu>

37 V. Nagy Viktória: „Ma már senki nem volt KISZ-tag” Koltay Gábor a történelmi filmekről és a műveit ért bírálatokról = Heti Válasz, XVI. évf. 24. szám, 2016. június 16.; 65–66. o.

38 Ficsor-Tölgyesi: Koltay Gábor elrejteti a történelmet = Magyar Nemzet, LXXIX. évf. 142. szám, 1. kiadás, 2016. június 18–19.; 1. o.

39 Ficsor Benedek: Láthatatlan történelem = uo. 8. o.

40 Csákvári Géza: Mőresre tanítani a Nyugatot = Népszabadság, LXXIV. évf. 143. szám, 2016. június 20.; 11. o.

41 B. Orbán Emese: Sólyom szárnyán hazafelé = Magyar Idők, II. évf. 143. szám, 2016. június 20.; 18. o.

42 Julianus barát (1991), Honfoglalás (1996), Sacra Corona (2001).

43 Beszélgetés Koltay Gáborral. In: Szövegkönyv 1985. 7. o.

44 Uo. 21. o.

45 Szövegkönyv 1985. 49. o.

46 Gábor Andor: Összegyűjtött versek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1954. 137. o.

47 Apró elírás a szövegkönyvben: Kósnál nem „megalkottak”, hanem „megalkudtak” valamit. Vö: Kós Károly – Zágony István – Paál Árpád: Kiáltó szó – A magyarság útja – A politikai aktivitás rendszere. Lapkiadó és nyomdai műintézet Rt., Cluj-Kolozsvár, 1921. 1. o., illetve: Szövegkönyv 2016. 50. o.

48 Vö: Könnyűzenei lexikon. Szerkesztette: Sebők János és Szabó Béla. Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat, Budapest, 1987. 288. o.

49 A szövegkönyvvel ellentétben az előadáson – ahogy 1985-ben is – „hadba lépésünk” helyett „hadba lépésünk” hangzott el, ennek megfelelő további többes számú

mondatrészekkel. Szövegkönyv 1985. 55. o., illetve Szövegkönyv 2016. 57. o.

50 Szövegkönyv 1985. 58. o.

51 A szövegkönyvben sajnálatos módon „Egmond” szerepel. Szövegkönyv 2016. 61. o.

52 Az 1985-ös szövegkönyv csak a főbb szereplőket és alkotókat adja meg, a nagylemez hátsó borítóján azonban szerepelnek az előadásban és a hangfelvételen közreműködő színészek, énekesek és zenészek, továbbá az előadásokat és a filmet létrehozó MAFILM- és televíziós stáb tagjai. Szövegkönyv 1985. 9–10. o.

53 Gesztusértékű, hogy a 2016-os szövegkönyv valamennyi közreműködő és alkotó nevét feltünteti (az amatőr táncegyüttesek és az alkalmi zenekar tagjainak kivételével). Szövegkönyv 2016. 74–81. o.

54 Elmondtam én... Novák Ferenc, Tata. Összeállította: Farkas László. Planétás Kiadó, Budapest, 2000. 129. o.

55 Hasonló példa: *A bűvös vadászból* a vadászok karát – a Hobo Blues Band albumának köszönhetően – azok is kívülről fűjják, akik soha nem hallottak Weberről; egyszer talán emiatt fedezik fel az operát is.

56 A 90-es évek elején, a sárospataki népfőiskolán egy kárpátaljai hallgató boldog volt, amikor a nagylemezről készített hangkazettát és a szövegkönyv fénymásolatát megkaphatta.

57 M. G. P.: István, a király = Kritika, 14. évf. 11. szám, 1985. november, 35. o.

